
ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ
ОТ ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

XXI, 2005

BULLETIN DES MUSEES
DE LA BULGARIE DU SUD-EST

НАКРАЙНИЦИ НА СТРЕЛИ ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – КОТЕЛ*

Милен Николов

ARROWHEADS FROM THE COLLECTION OF KOTEL HISTORICAL MUSEUM

Milen Nikolov

Обект на изследване са 39 накрайника (върхове) на стрели. Те са събирани във фонда на музея през периода 2001-2003 г., след като са откупени и дарени от частни лица. Всички върхове на стрели са железни и са намерени в късноантични и средновековни археологически обекти в Котленската и Карнобатската планина. Изследването е затруднено от факта, че точното им местонамиране е несигурно. Все пак с голяма степен на вероятност накрайниците са намерени (по сведения на лицата, които са ги предоставили на музея) в няколко основни обекта:

1. Крепостта “Римското кале”. Разположена е на 12 км СИ от гр. Котел (Лисицов 1978, 67-81; Николов 2002, 19-23). В иманярските изкопи и по повърхността се намира керамика от ранножелязната епоха до късното средновековие, сред която се забелязва значителна концентрация от ранновизантийския период.

2. Крепостта “Вида”. Разположена е на 8 км от гр. Котел и е функционирала основно през ранновизантийския период и Второто българско царство (Лисицов 1993, 40, обр. 1, № 12; Николов 2002, 20-22).

3. Крепостите край с. Везенково, Сунгурларско (Момчилов 1999, 32-33)

4. Крепостите край езеро Скала, Сунгурларско (Момчилов 1999, 27; 250)

Накрайниците на стрели като чести находки при разкопки на средновековни археологически обекти в България, но дълго време не са изследвани достатъчно задълбочено. Първият опит в това отношение е дело на Л. Бобчева през 1957 г. по въпроса за накрайниците на стрели, използвани според нея от славяни и прабългари (Бобчева 1957, 49-57). Находките, представлящи този вид въоръжение от двореца в Царевец са публикувани от Я. Николова (Николова 1974, 283-292). С използването на модерна терминология по тази тема и поява на нови идеи са свързани публикациите на стрелите от с. Хума (Рашев, Станилов 1987, 73-75), Перник (Чангова 1992, 176-178), Карнобатския край (Момчилов 1994, 32-55), Одръци (Дончева-Петкова и колектив 1999, 107-110). Първата типологична класификация на върховете на стрели от Българското средновековие, дело на български учен, е на Стоян Витлянов (Витлянов 1993, 121-127; 1996). Той използва в голяма степен изследванията на А. Медведев (Медведев 1959; 1966) и Ю. Худяков (Худяков 1980; 1986).

В началото на 2004 г. излезе от печат монографията на Валери Йотов “Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие VII-XI в.”. В този труд е събран огромен археологически материал, главно от Североизточна България. Тук са класифицирани всички известни видове средновековно въоръжение, сред които и найкрайниците на стрели. Последните са изследвани, датирани и класифицирани по един категорично съвременен и оригинален начин, като се използват основно находките, открити в ранносредновековните некрополи (Йотов 2004, 22-31).

В настоящото изследване се придържам по принцип към класификацията на А. Медведев, като е използван само начина на основното разделение на найкрайниците на стрели – дали са с шип или с втулка. Въпреки че тя има слабости и е обект на обосновани критики считам, че все пак предоставя възможност за възможно най-пълно описание. В същото време използвам и изследването на В. Йотов като най-нов източник на информация, отнасящ се до този вид археологически материали от ранното средновековие.

Според начина на прикрепване разглежданите върхове на стрели са разделени на групи; според формата на напречното сечение – на отдели; според формата на острието – на типове; специфичните особености са обособени във варианти.

Група I.

Върхове на стрели с дръжка шип. Представени са 35 бр., или 89.7% от общия брой.

Отдел 1 на група I. Плоски върхове на стрели с елипсовидно напречно сечение на острието-23 броя, или 65.7% на група I.

Тип А на I.1. Върхове на стрели с ромбовидна форма на острието-16 броя, или 69.5% от I.1. Приемам за ромбовидни всички найкрайници, чийто силует е ромб. Не се ръководя от обстоятелството например че 2/3 от острието е триъгълник и поради това стрелата е триъгълна (вж. Йотов 2004, с. 27).

Вариант а. Максималното разширение на острието е при горната му част – 5 найкрайника на стрели (№ 7-11, табло II). Запазената дължина с шипа е от 48 до 105 мм, ширина 12-20 мм № 7, 9 и 10 са с праг, останалите – с опора.

Вариант б. Максималното разширение на острието е в средата му – 6 найкрайника (№ 1-6, табло I). Запазената дължина с шипа е от 57 до 95 мм., ширина 11-33 мм № 1 и № 4 са с праг, останалите-с опора. Прагът на №4 заедно с долната част на шийката е оформен като шестостен.

Вариант в. Максималното разширение на острието е в долната му част – 5 найкрайника (№ 12-16, табло III). Запазената дължина с шипа е от 53 до 145 мм, ширина 15-25 мм № 14 е с праг, останалите са с опора. Най-масивният найкрайник-№ 12, е с удебелен връх.

Поставянето на максималното разширение на върха при различните му части явно е обусловено от функционалното предназначение на стрелата.

Разглежданият тип А е тип 4 от група I в класификацията на В. Йотов и е датиран IX-XI в. с уговорката, че ромбовидната форма е известна от различни епохи. Действително плоските ромбовидни върхове на стрели са известни още през

I в. пр. Хр. от Монголия и Забайкалието, а в южноруските степи те са факт през IV-V в. (Засецкая 1994, рис. 6). В източните части на Средна Европа са засвидетелствани в Комардин и Граб с датировка IV-Vв., като сигурно са свързани с културата на ранните номади (Anke 1996, taf. 39, № 9, 10, 15). В България подобни накрайници са намирани в Плиска, Преслав, Мадара, Маркели, Перник, Хума, Одръци, Нова черна и на много други места.

Тип Б на I.1. Върхове на стрели с листовидна форма – 6 броя, или 26% от I.1.

Вариант а. Максималното разширение на острието е в горната му част – 3 накрайника (№ 17, 18, 21, табло IV). Запазената дължина с шипа е от 75 до 95 мм., ширина 10-22 мм. № 18 е с праг, № 21 е с опора, при № 17 острието преминава в шипа без оформление на някакъв ограничител.

Вариант б. Максималното разширение на острието е при долната му част – 3 накрайника на стрели (№ 19, 20 и 22, табло IV). Запазената дължина с шипа е от 48 до 75 мм, ширина 13-22 мм като № 22 е с праг, останалите са с опора.

Разглежданият тип Б на I.1. е тип 1 и 3 от група I в класификацията на Йотов и е датиран след VIIIв. По принцип формата е известна от по-ранни епохи-в южноруските степи те се появяват в края на IV-Vв. (Засецкая 1994, рис. 6)

Тип В на I.1. Върхове на стрели с триъгълна форма на острието. Типа е представен само от един накрайник (№ 39, табло VII). Запазена дължина с шипа 75 мм, ширина 15 мм. В класификацията на Йотов той попада в тип 3 на група I, вариант В и е датиран IX-XI в. с уговорката, че се среща и в други епохи. Разглежданият връх е много близък по образ и параметри на № 175, публикуван от същия автор (Йотов 2004, табло XIV).

Отдел 2 на група I.

Накрайници на стрели с четиристенно сечение на острието. Представен е от 6 върха, или 17% от група I.

Тип А. Върхове на стрели с квадратно/правоъгълно сечение на острието – 3 бр. (№ 23, 24 и 25, табло V).

Вариант а. Върхове на стрели с изцяло пирамидална форма на острието – № 24 и № 25, запазена дължина с шипа 74 и 80 мм, ширина съответно 9 и 6 мм.

Вариант б. Представен е от един екземпляр – № 23. Отгоре надолу острието е с пирамидална форма до средната си част. След това тялото се заобля до почти кръгло сечение с намалена ширина. При прага тялото отново е с правоъгълно сечение. Запазена дължина с шипа 101 мм, ширина 6 мм.

Този тип накрайници е тип 2 на група II в класификацията на В. Йотов (Йотов 2004, с. 29), където са датирани X-XI в. Подобни накрайници са намирани в Плиска, Преслав, Мадара, Одръци, Перник и в много други обекти, потвърждаващи тази датировка.

Тип Б. Накрайници на стрели с ромбовидно сечение на острието – 3 броя (№ 26, 27, и 28, табло V). Въпреки че типа е представен само от три стрели, те са достатъчно различни, за да обособят отделни варианти.

Вариант а. Острието е с форма на ромб, с най-широка част в средата. Надолу раменете образуват дълга шестостенна шийка, завършваща в опора със същото сечение – № 26. Запазена дължина с шипа 96 мм, ширина 10 мм.

Вариант б. Плътно масивно острие с форма на пирамида и основа ромб – № 27. Максималното разширение на острието е при долната му част. Накрайника е с опора със шестостенно сечение. Запазена дължина с шипа 112 мм, ширина 12 мм.

Вариант в. Острието и сечението му са с форма ромб, максималното разширение е при средата на острието – № 28. Шийката е дълга, с кръгло сечение. Дължина 64 мм, максимална ширина 13 мм.

Разглежданият тип Б на I.1. е тип 3 на група II в класификацията на В. Йотов, датиран IX – средата на XI в. (Йотов 2004, 29). Подобни накрайници от вариант а и б са намерени в некрополите с трупоиизгаряне в Блъсково, Кастелу и Юпер и в двуобредните некрополи при Бдинци, Николово и Хитово II (Даскалов 1999, 137-154, непубликувана таблица към статията). Накрайник, подобен на № 27 е намерен и при разкопките на Богатое I, датирано от проучвателите в края на VIII – средата на Хв. (Козлов 1999, с. 126; рис. 19, обр. 11 и 12).

Отдел III на група I.

Върхове на стрели с шип и триръбо сечение на острието. Под “ръб” приемам частта, която е изнесена от централния ствол на острието навън, при което образа в сечение е образуван от ствола със страни на три незавършени (без основи) триъгълника. В този смисъл като “ръб” се приема и термина “перо”.

Разглежданият отдел е представен от 6 накрайника на стрели, или 17% от група I.

Тип I. Триръби върхове на стрели с масивен ствол на острието и тесни пера – 4 бр.

Вариант а. Горната половина на острието в сечение е триъгълник, а долната е триръба (също в сечение) – № 29, 30, 31, табло VI. Формата на острието е триъгълна или елипсовидна. Дължина от 66 до 73 мм, ширина 13-16 мм.

Тези стрели са известни като “триръби с масивен връх” (Йотов 2004, с. 29) и са датирани въз основа на подобни находки от аварските некрополи VI-VIII в. Всъщност стрели с подобен образ са известни още през I-III в. от Тува (Засецкая 1994, рис. 6); в Европа са намерени в Граб и датирани IV-V в. (Anke 1998, taf. 39); в аварски некрополи в Южна Унгария, датирани от последните десетилетия на VI-първата четвърт на VII в. (Kiss 1996, 229, № 124) и др.

Вариант б. Подобни на вариант а, но без масивен връх и острието е елипсовидно-№ 32, табло VI. Дължина 65 мм, ширина 13 мм.

Много точен паралел на този накрайник е открит при разкопките на раннохристиянския църковен комплекс в квартал Лозенец, София. Намереният там накрайник е от най-горния пласт разрушения, бележещ края на комплекса и датиран с колективна монетна находка, в която най-късната монета е на император Ираклий от 615 г. (Даскалов, Трендафилова 1999/2000, 131-133)

В България триръби върхове от тип I са намерени в некрополите с трупоиизгаряне при с. Гарван и Разделна, както и в двуобредните некрополи при Девня III, Кюлевча, Топола и Черна (Даскалов 1999, непубликувана таблица в статията).

Тип II. Триръби върхове на стрели с тесен ствол на острието и широки пера – 2 бр., № 33 и 34, табло VI.

Вариант а. – № 34. Най-големият диаметър на ствола на острието е при прага.

Перата са пропорционални едно спрямо друго и тесни в сечение – 1 мм. Те са четиристранни, като рамената са оформени чрез две дъговидни изрязвания навътре, към ствола. При най-широката си част във всяко едно от тях има пробит правилен кръгъл отвор с диаметър 5 мм. Върхът на острието е леко удебелен. Шипът е масивен, като сечението му симетрично намалява от прага към заострения връх. По повърхността му в три вертикални групи са разположени миниатюрни позитивни прагчета, осигуряващи трудното измъкване на найкрайника от дървения ствол. Дължина 100 мм, ширина 26 мм.

Аналог на найкрайника не ми е известен. Подобни са намирани в Минусинската котловина и Алтай и са датирани IX-X в. (Худяков 1980, с. 19; 83; 103)

Вариант б. Подобно на вариант а перата са тесни в сечение. Като цяло формата на острието е елипсоидна. Шипът е с малък диаметър – 1.5 мм. Прави впечатление незначителното тегло на този найкрайник в сравнение с параметрите му – 6.5 гр. при дължина 68 и ширина 21 мм.

Подобен найкрайник не ми е известен. Въз основа на най-голямото разпространение на триръбните стрели в България през периода VII-IX в., предлагам и такава датировка.

По начало триръбните върхове на стрели се свързват основно с конните народи. Важно указание за тяхното разпространение в Европа е факта, че те са използвани още от IV в. И то предимно от хуните (Reitervölker 1996, S. 76)

Група II. Найкрайници на стрели с втулка – 4 бр., или 10.1% от общия брой. Ще бъдат разгледани по пореден номер поради малкото им количество.

№ 35 и № 36, табло VII. Известни са под наименованието “лястовича опашка”. Дължината им е 111 и 91 мм, ширина 30 и 34 мм. Външните страни на крилетата са силно заточени. И при двете стрели ствола на острието е пресукан в горната част 8-9 пъти около оста си. Това е направено за да се постигне пълно уплътнение на метала, нарушено при изработването на кухата втулка. В класификацията на В. Йотов тези стрели са вариант В на тип VI, група I., и датирани VIII-X в. (Йотов 2004, с. 28).

№ 38, табло VII. Острието е триъгълно, елипсоидно в сечение, с широка къса втулка. Може ясно да се долови как е изработен този връх. Плосък железен лист със съответни размери е бил срязан двустранно, хоризонтално – така се е оформило острието. Страните на долната му част са обърнати срещуположно и припоени една към друга – така се е получила втулката. Тя е с формата на цилиндър с два отвора. При така оформеният найкрайник втулката не е центрирана спрямо оста; центъра на тежестта пада в единия ѝ край. Затова острието е леко извито под ъгъл спрямо втулката, което компенсира получения дисбаланс (№ 38, табло VII, профил). Дължина 60 мм, ширина 16 мм. В класификацията на В. Йотов найкрайника е вариант D на тип 3, група I и е датиран VIII-IX в.

№ 37, табло 7. Острието е елипсоидно, сечението – също. Дължина 76 мм, ширина 15 мм. Вариант С, тип 1 от група I в класификацията на В. Йотов и датиран след VIII в. (Йотов 2004, с. 26)

Надявам се, че въпреки малкият им брой разгледаните найкрайници на стрели ще допринесат за бъдещото проучване на подобни находки от българските земи-

още повече, че настоящите екземпляри произхождат от един ключов за ранната българска държава регион – този на Източностаропланинските проходи.

Въпреки че е доста консервативен във времето, има още какво да се каже за този вид въоръжение. Тук отбелязвам едно обстоятелство, което не е коментирано досега – оформянето на шийката и прага/опората на върховете на стрели. Факта, че се срещат шестостенни такива, и то целенасочено изработени по този начин, показва едно влияние? местен/регионален етап от развитие? “мода”?, което е обект на допълнителни проучвания, свързани с други точно датирани материали.

Прави впечатление и още едно обстоятелство – тежестта на стрелите, което явно зависи от параметрите на лъка. В тази насока на разсъждение е особено ценно наблюдението на Ю. С. Худяков. Според него плоските върхове на стрели (които са и по-леки) се налагат като доминиращи в началото на Х в. сл. Хр. (по материали от Тува и Минусинската котловина). В същото време се забелязва и намаляване на размерите на рефлексния лък, което е свързано с намаляването на дистанцията за водене на бой с такъв вид въоръжение (Худяков 1980, с. 110). Всичко това е във връзка с променените нужди при водене на бой. Това всъщност е промяната на бойната тактика през ранното българско Средновековие; тема, която не е разработена в нашата литература.

**Настоящият материал е факт благодарение помощта от страна на д-р Димчо Момчилов, н.с. д-р Методи Даскалов, Катя Трендафилова, н.с. Цоня Дражева и колегите от Археологически музей – Бургас. Изказвам своята сърдечна благодарност към всички тях.*

ЛИТЕРАТУРА

- Бобчева, Л. 1957. Въоръжението на славяни и първобългари. ВИСб., III, 41-47.
- Витлянов, Ст. 1993. Накрайници на стрели от Плиска, Мадара и Преслав. In: Плиска-Преслав 6, 121-127.
- Витлянов, Ст. 1996. Старобългарското въоръжение, 19-26, София.
- Даскалов, М. 1999. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България. Сб. Добруджа XIV-XVI, 137-154. При отпечатването на статията не е приложена и допълнителната сравнителна таблица за находките от некрополите. Същата ми бе предоставена от автора на статията, за което му благодаря.
- Даскалов, М. 1999-2000. АОР, 131-133.
- Дончева-Петкова, Л., Л. Нинов, В. Парушев 1999. Одръци – селище от Първото българско царство I, 107-110, табла LIII-LV.
- Засецкая, И. 1994. Культура кочевники южнорусской степей IV-V в. С. Петербург, с. 36-39; рис. 6.
- Йотов, В. 2002. Въоръжението и снаряжението от ранното българско средновековие – въпроси на традициите и влиянията. In: Acta musei varnaensis I, 123-135.
- Йотов, В. 2004. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие VII-XIV. Варна, с. 22-31, табла V-XVIII.

Козлов, В. 1999. Богатое I – поселение Первого болгарского царства на левобережье Дуная. In: Добруджа 14-16, с. 98-126.

Лисицов, Ст. 1978. Римското кале-твърдина в Котленския балкан. ГНПЛМ, VIII, с. 67-81.

Лисицов, Ст. 1993. Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната античност и българското средновековие. – In: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, с. 38-57.

Медведев, А. 1959. Оружие Новгорода великого. – МИА СССР, М-Л, с. 138 и сл.

Медведев, А. Ф. 1966. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). – САИ, М-Л.

Момчилов, Д. 1994. Средновековни оръжия във фонда на Градски исторически музей-Карнобат. – Археология 3-4, с. 51-57.

Момчилов, Д. 1999. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и “Еркесията” IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). (с. 32-33; 27; 250), 359 стр.

Николов, М. 2002. Котленската планина от неолита до Средновековието. – In: Котелград на великани. Ст. Загора, с. 19-33.

Николов, М. 2004. Котленската планина през I хил. пр. Хр. – In: История на Омуртагския край /под печат/.

Николова, Я. 1974. Домашният бит и въоръжението в двореца Царевец според археологическите материали In: Царевград Търнов II, с. 277-296.

Рашев, Р. Станимир Станилов 1987. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. – РП XVIII, 73-75; табло XLIX.

Худяков, Ю. 1980. Вооружение енисейских кыргызов. Новосибирск, с. 75-112.

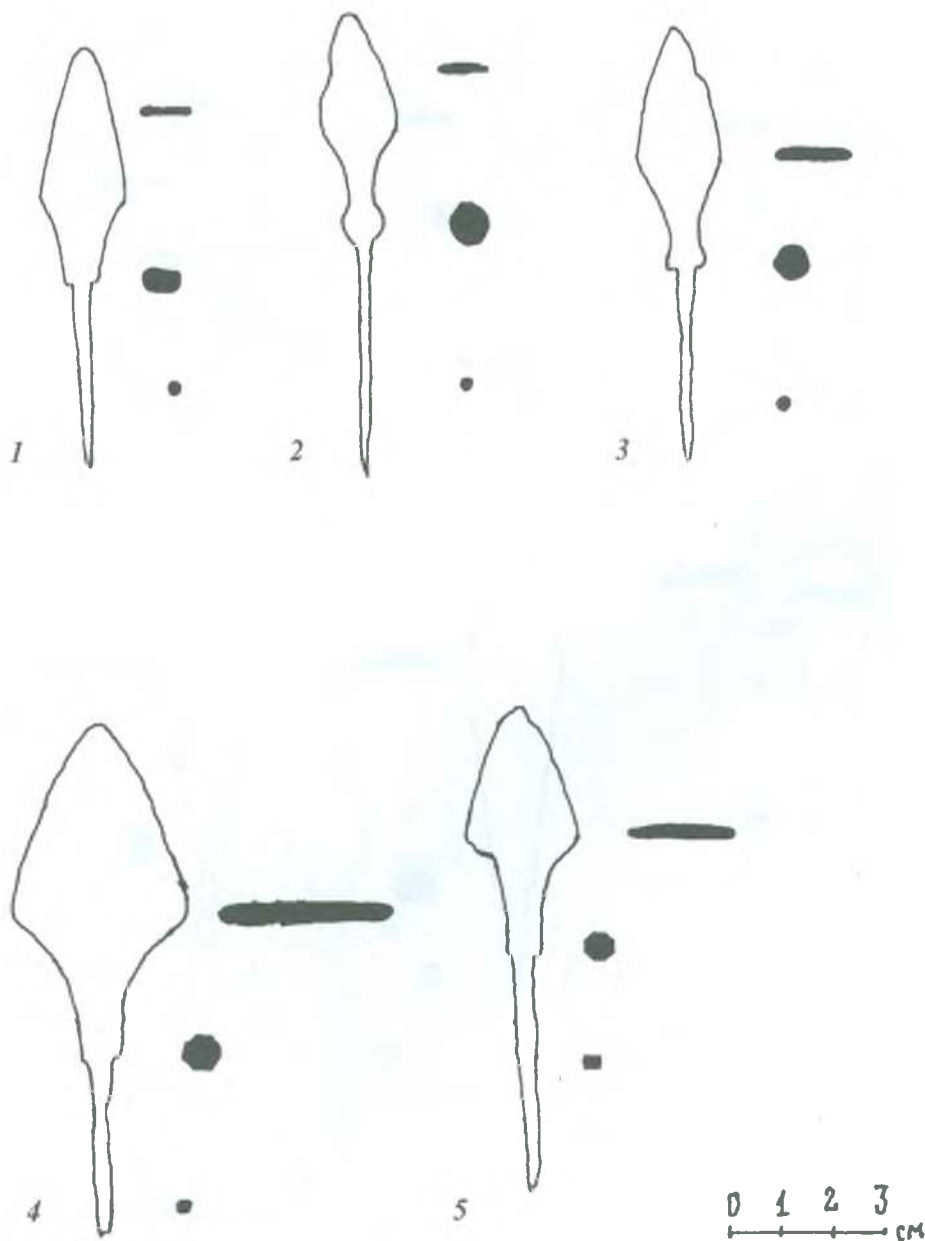
Чангова, Й. 1992. Находки, свързани с военният бит. – In: Перник III, с. 176-179.

Anke, В. 1998. Studien zur alten nomadischen Kultur des 4 bis 5 Jahrhunderts. Teil II. Weissbach, taf. 38, 39.

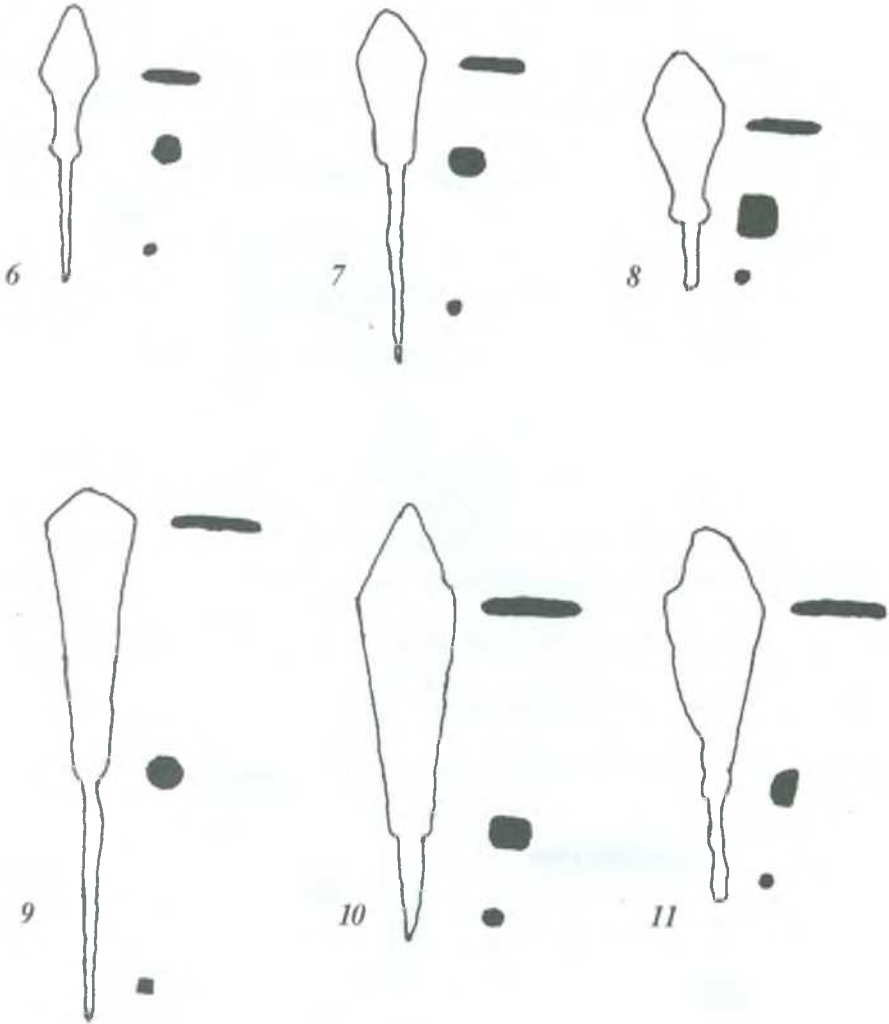
Kiss, А. 1996. Das awarenzeitliche gepidische Graberfeld von Kölner-Feketekapua. Innsbruck, s. 229, abb. 37

Reitervölker 1996. Reitervölker aus dem Osten: Hunnen und Awaren. 1996, S. 76.

Табло I

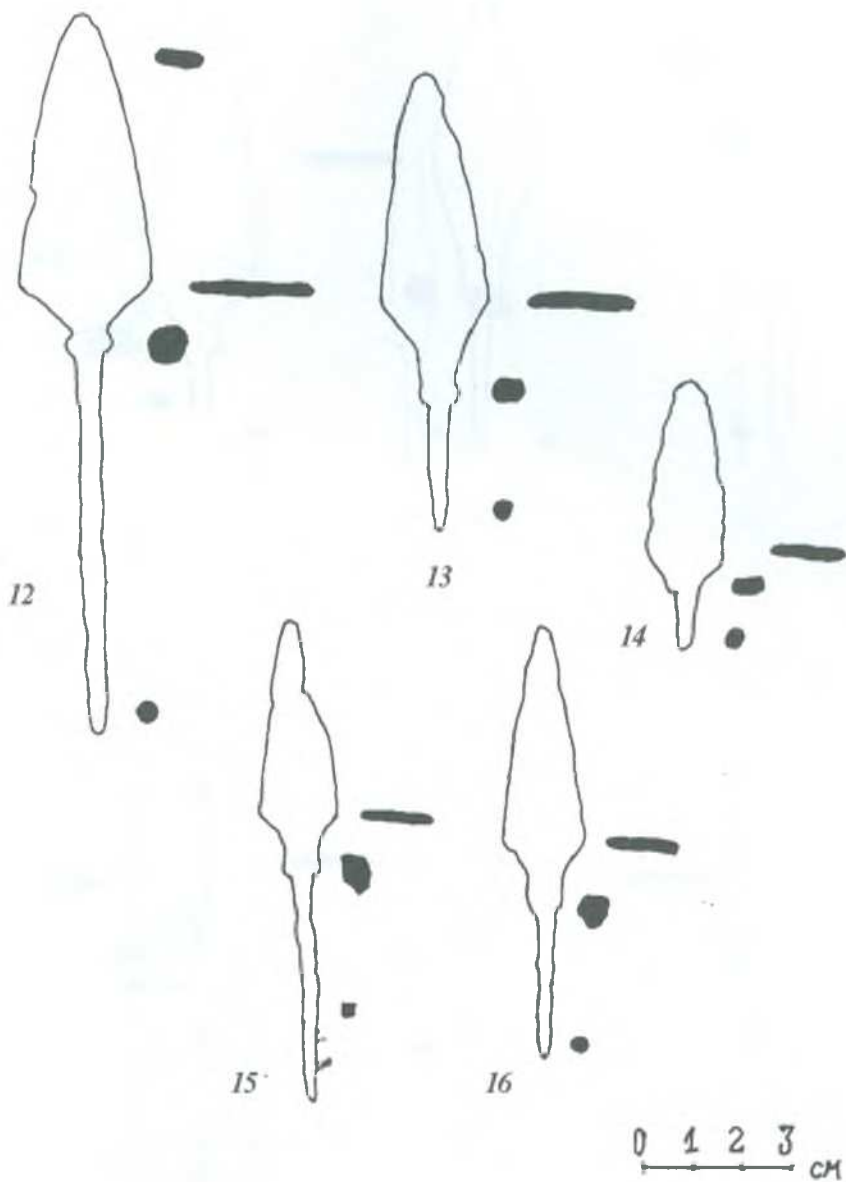

Табло II

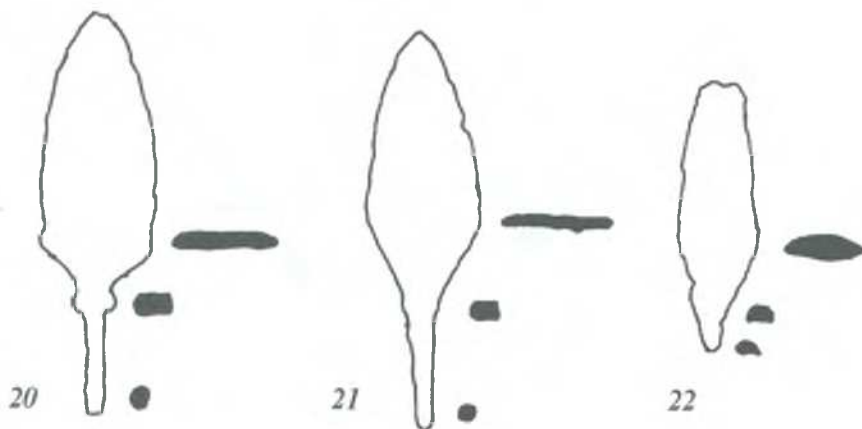
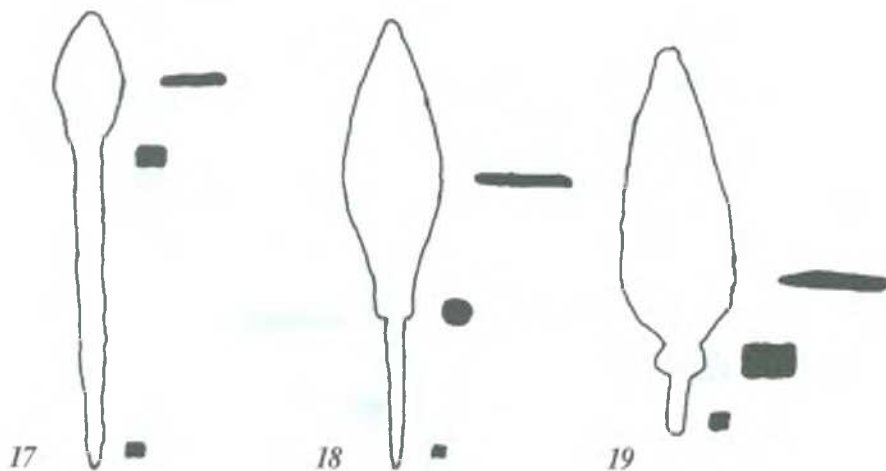

0 1 2 3 CM

Табло III

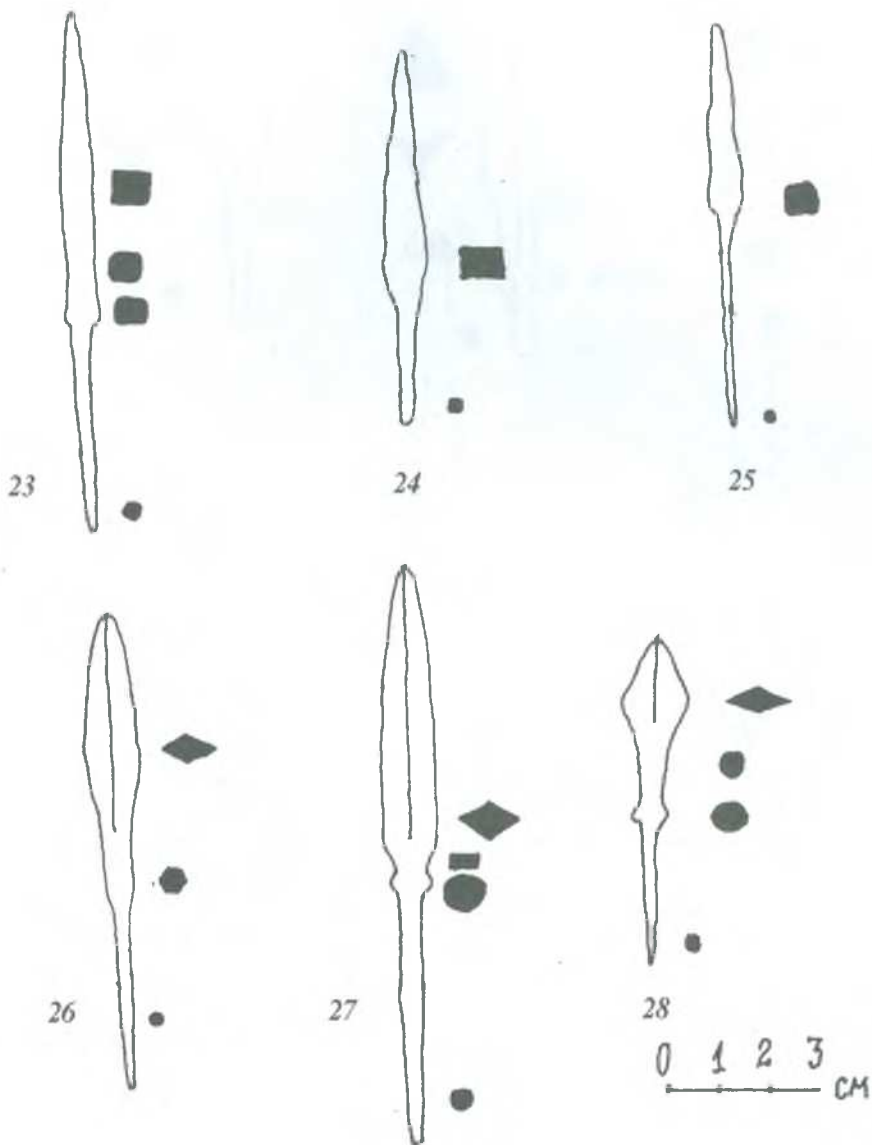

Табло IV

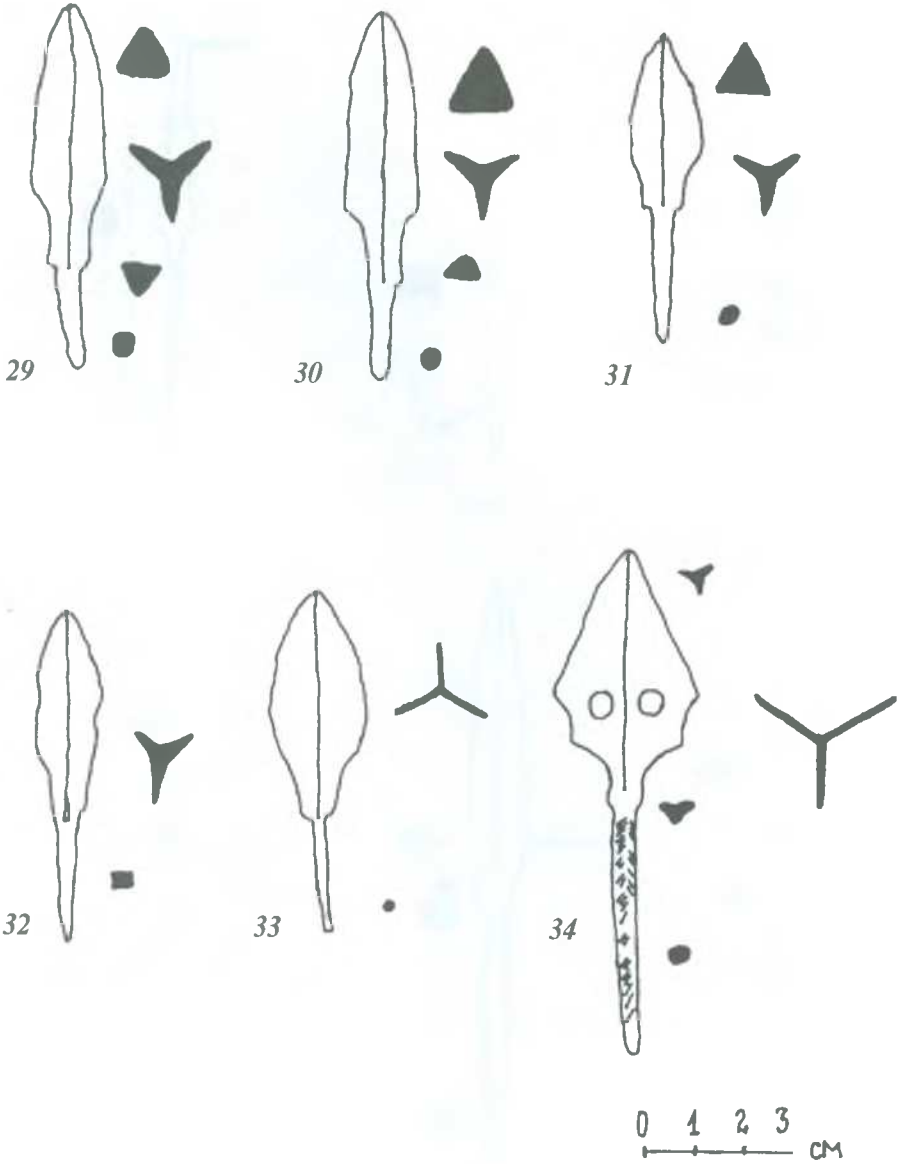

0 1 2 3 CM

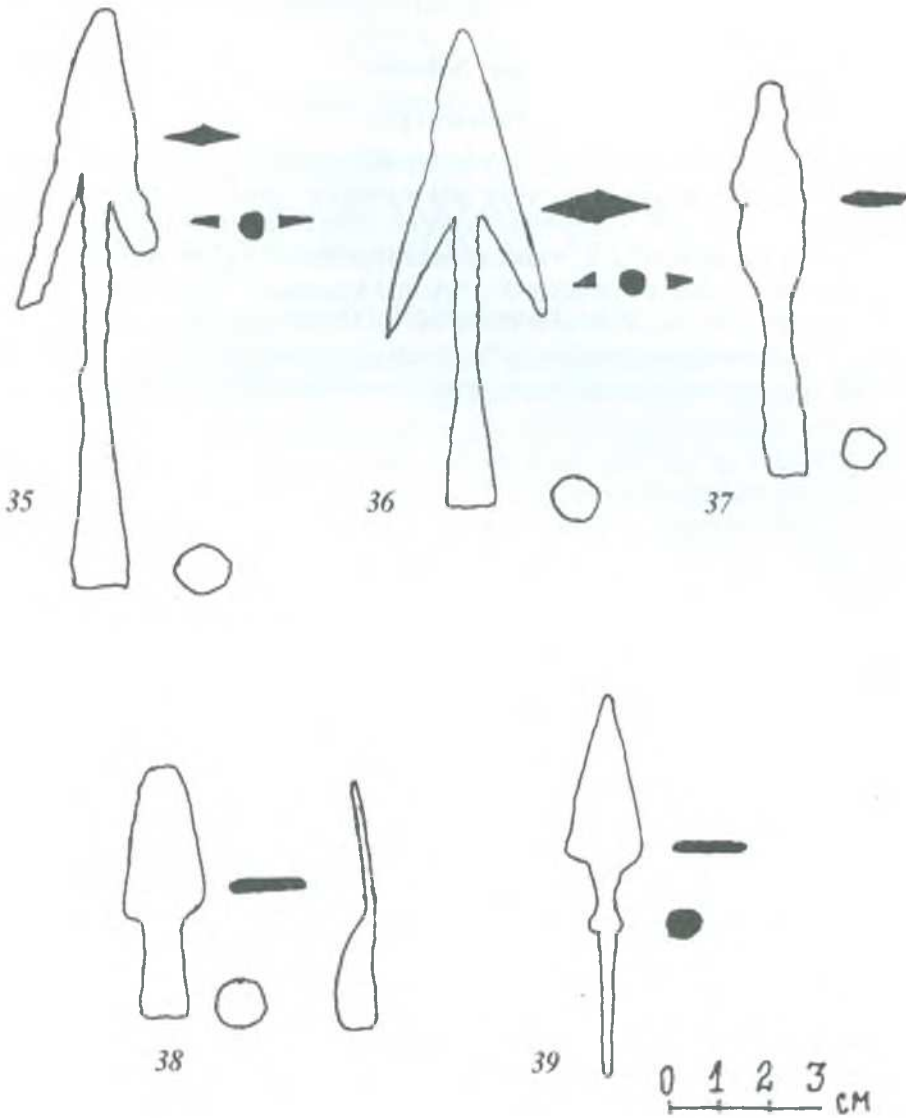
Табло V

Табло VI

Табло VII

ARROWHEADS FROM THE COLLECTION OF KOTEL HISTORICAL MUSEUM

Milen Nikolov

(Summary)

Thirty-nine iron arrowheads from the collection of Kotel Historical Museum are subject to this study. They were bought from private persons and are found in the region of the Kotel Mountains; some of them are of unspecified location. Most of the arrowheads were found in the fortresses “Rimskoto Kale” and “Vida”, guarding the ancient road through the Kotel Pass as well as the fortresses along the passes in the Varbisha Mountains. The arrowheads are typical of the Late Antiquity, the Early Byzantine Period and the Middle Ages. Some of the arrowheads have parallels with finds from exactly-dated archaeological complexes of the First Bulgarian State as well as ones from the Avarian necropoleis in modern Serbia and Hungary.